

СИНОНИМДЕРДИ КАРАМА-КАРШЫ КОЮУ

Синонимдерди карама-каршы коюу ык-амалында көңүлдү өзүнчө өзгөчө бурчу бир орчундуу, атүгүл кызыктуу маселе бар. Ал маселе эгер синонимдер колдонулбаса, алар өз ара карама-каршы коюлбаса, бир гана микротекст эмес, бүтүндөй көркөм чыгарма көркөмдүк кунарынан ажырап, көркөм чыгармалык касиетинен кол жууп кала турган текстке, т.а., синонимдердин өз ара карама-каршы коюлушунан жаралган бүтүндөй бир көркөм чыгармага байланыштуу болуп саналат. Анда кыргыз элинин таланттуу акындарынын бири Кемел Белековдун "Аксакалдын айтканы" аттуу ырына талдоо жүргүзүп көрөлү.

Аксакалдын айтканы

Жүз деген не?

Жаман чалдын жашыдыр...

(Акбар Рыскулов)

Ээ, балам,
Жакындап отур дил кайрып,
Жазылса жарпың - бир байлык,
Дейт экен: "бөрү-карысын..."
Төркүнүн кептин бил айрып.

Бөрүсү сымал түзөңдүн
Бүгүлдүм далай...түзөлдүм.
Үзүлдү артта далай жыл
Үзүлбөйт буттан үзөңгүм.

Эсебин таппай дал болдум,
Энине батпай кан жолдун,
Пайгамбар жашы жакшы экен,
Карыя элем, чал болдум.

Жетелеп жетим таягым
Кылымдын кыйрын таядым.
Көрөрүн көрдүм,
Бир гана
Көрбөдүм жолдун аягын.

Арман - а
Толгону менен акылым,
Түгөнүп барат акырым.
Тулпардык сыны турса да,
Туягы түштү атымын.

Чабылар - а камчым бүгүлгөн,
Чабдар ат менден түңүлгөн.
Кайкалай кийген тебетей

Капкачан жерге эңилген.

Аттиңай,
(ал кырча тиштейт бармагын)
Атаңын арбын арманы:
Тең өсүп, чырга тебишкен
Тентуштар жанда калбады.

Курдаш жок, курсун карганың
Коңултак болду жан - жагым.
Кабырга сынып, кан сийген
Кастарым дагы калбады.

Капырай,
Калбаттуу үнүм карыкты
Карай жүр мендей карыпты.
Айкындап айрый албаймын
Караңгы менен жарыкты.

Эчкидей жашым калбады,
Эңшерет турмуш калжыңы.
Тырмышам...ылдый баратам...
Жылмышат алсыз алакан.

Ким билет,
Тагдырың эмне камдады.
Таалай - талаа камгагы.
Кумары жаштын жанса да,
Кумары жандын канбады.

Түпсүз жер –
Түшкөн кайтпаган,
Түгөйдөн кудай айтпаган
Алдырып койгом ажалга
"алтымыш" деген буйткадан.

Карылар өтөр... Жаш келсин...
Өтөдүк өмүр киресин.
Жаш эмес, балам, баш берсин,
Жүз жаша, анан билесиң.

Ээ, балам!
Жакшыны билип жуук кылган,
Жаманды билип уук кылган
эл аман болсун, эл аман
Эми анан,
Эл аман болсо - мен аман.

Көрүнүп тургандай, ыр өтө узун - 65 саптан турат. Бирок, чын-чынына келгенде, ал бир гана саптан турат, анткени окурмандын көңүлүн өзүнө буруп, сыздаткан да, лирикалык каарманыбызды кара кайгыга чөгөргөн да, ырды ыр (көркөм чыгарма) катары калкалап турган да ошол сап болуп саналат. Эгер ал сапты алып сала турган болсо, ыр көркөм чыгарма катары күр - р этип урап

түшөт да, логикалык кургак санактоого айланып калат. Буга байланыштуу бул жерде мындай бир мыйзам ченемдүү суроо туулат: эгер андай болсо, анда мынчалык чубалжытпай эле, ошол эле сапты калтырып, калганын кыскартып таштасак кантет? Анда да ыр болбой калат, анда ал канат-бутактарынан ажырап, кунарынан кеткен сөңгөккө айланып кетет. Арийне, бул көркөм өнөргө тиешелүү парадоксалдуу бир бөтөнчөлүк экендиги белгилүү, ошондуктан аны чечмелеп отурбай, көңүл чордонун түзгөн сабыбызга келели. Ал - төмөнкү сап:

Карыя элем, чал болдум.

Дал ушул сап ырды ыр катары кармап турат, эгер бул сапты анын тегерегиндеги үч сап менен бирге алып сала турган болсок, ыр, өйдө жакта белгилегенибиздей, кургак санактоого айланат. Мында карама-каршы мындай бир процесс бар: калган саптар дал ушул сапка магнитке жабышкандай жабышып, чыгарманын каражаты болуу даражасына жетип турса, ушул эле маалда, тескерисинче, ал сап калгандарды өз бооруна тартуу менен, алардан көркөмдүк ажар, нур алып турат.

Аталган сапта эки негизги сөз бар: **карыя - чал**. Жалпы элдик тилде бул экөө нагыз синонимдер катары жашап жатат, ал эми жогорудагы сапта экөө өз салыштырылган да, бири-биринин маанисин толуктаган да жок, а тикеден-тике, болгондо да кескин түрдө карама-каршы коюлду: карыя <—> чал. Эгерде булардын, деги эле бул синонимдик уяга кире турган сөздөрдүн тилибиздеги абалын жана сөздүктөрдө ага карата берилген мүнөздөмөлөрдү эске алсак, анда алардан мындай кескин карама-каршылыкты байкоого болбойт:

"Карыя, абышка, чал, кары, аксакал, көкшүн

Көп жашаган, улгайган адам.

Катардагы синонимдеринин ичинен *абышка, чал, кары* дегендери нейтралдык (демейдеги) мааниде, ал эми калгандары улгайган кишилерге сыйлуу сезим, урматтоо менен кайрылганда айтылат. Көкшүн сейрек жана диалектилик мунезде" (4, 166-6).

Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жогорудагы синонимдердин маанилери төмөндөгүдөй чечмеленет: **абышка** - *кары киши, чал, карыя; аксакал* — *сакалы агарып улгайып калган же жаш жагынан улуулук кылган адам; кары* - *карып калган, картайган, улгайган; карыя* *жашап калган, жашы улгайган адам; көкшүн* - *өтө карыган абышка*. Көрүнүп тургандай, **карыя - чал** синонимдери семантикалык да, стилистикалык да жактан бирдей эле мүнөздөлөт, болгону "КТССта" **карыя** сөзү улгайган кишилерге сыйлуу сезим, урматтоо менен кайрылганда айтылары кошумчаланат. (Ушул жерден тактай кетели: **карыя** сөзү) жогорудагыдай кырдаалда гана эмес, жалпы эле улгайган адамдарга, эркектерге (бейтараптык абалда) карата деле айтыла берет: *Такиш карыянын Үркүндө башынан өткөндөрүн угуп отуруп, дене—боюм дүркүрөп, титиреп кеттим.* (А.М.) Кыскасы, *карыя - чал* сөздөрүн абсолюттук синонимдер катары карасак болот. Ушундан улам, акын аталган чыгармасында *карыя - чал* сөздөрүн эмненин негизинде бири-бирине карама-каршы койгон; сөздүктөрдө алардын маанилери так, даана мүнөздөлгөнбү деген бирин экинчиси толуктаган суроолор туулбай койбойт. Бул суроолорго жооп берүү үчүн биз адегенде чыгарманын идеясына кайрылууга мажбурбуз.

Ырдын идеясын кыскача мындайча айтсак болот: карылыктын жеткен чегин көрсөтүү. А карылыктын жеткен чеги эмне? Ал - трагедия, ал - шор, демек, чыгарманын негизги идеясы - карылыктын трагедиясын берүү. Жалпыбызга маалым, элде карылык терс бааланбайт, тескерисинче, ал бир дөөлөт, түгөнгүс

рухий байлык катары эң жакшы бааланат: *Карысы бардын ырысы бар; Карынын кебин капка сакта, сөөгүн апта сакта; Жашыңда берсин мээнетти, карганда берсин дөөлөттү* ж.б. Бирок ушул эле маалда жалпы эле карылыктын өзүнүн (жакшы карыйсыңбы, же жаман карыйсыңбы; бактылуу карылыкка туш болгонсуңбу, же шордуубу - буга эч бир көз карандысыз эле) өзүнчө, жекече жана ички, купуя трагедиясы бар экендигин да танбашыбыз керек. Бул жерде өтмө катар трагедия бар: 1) карылыктын өзү эле белгилүү бир деңгээлде турган турушу менен трагедия; 2) ушул трагедияны өзүнүн керт башынан кечирип, кара кайгыга чөмүлүп отурган карыя да, карыя кандай жоготууга учурап, жан айласын таппай турганына күбө болуп отурган биз да ошол трагедияны билдиргибиз келбейт, мойнубузга алуудан атайлап качабыз. (Карылыктын өзү өтө оор, ал эми аны көтөрүп жүрүш андан бетер оор болуп жатпайбы, ошондуктан элибиз: "Карысаң кара жердей бол" - деп кылымдардан бери какшап келет). Ал эми мунун өзү да трагедия болуп саналат. А акын К.Белеков болсо дал ушул жер майыштырган трагедиялар жыйнагын бир сөз (чал) менен эле балп эттире айтып таштап олтурат:



Көрүнүп тургандай, бир эле кубулушту (чалды) курчап турган белги-сапаттардын баары ошол эле бир гана нерсеге (чалга) карай тартылган жебе, ага каршы атылган ок, мунун баарын чал өзүнүн жалгыз башына үйүп, аларды аргасыздан көтөрүп, жарыла албай чатырап араң турат. Ушулардын баарын жыйынтыктап келип, автор эл тарабынан *чал* сөзүнө ыроолонгон дагы бир белги-сапатты подтекст аркылуу кыйытат, аны биз ак таңдай төкмөбүздүн биринин төмөнкү саптары менен берели:

Жигит менен кыз жатат

Күлкү менен таң атат.

Кемпир менен чал жатат

Кейиш менен таң атат.

Эгерде чал мурда жогоруда биз белгилеген белги-сапаттарга караманча каршы белги-сапаттарга ээ экендигин, ошол белги-сапаттар чалдын адамдык кудурет-күчүнүн чен-өлчөмү экендигин, эми ошолордун баарынан кол жууп, куу

таягы менен жер сабап отурганын эске ала турган болсок, анда күлкүсү кейишке айланган чалда адамдык сөлөкөт менен эптеген ысык жандан башка эч нерсе калбай калып жатпайбы, мунун баарын чал сезип-туюп турса да, жан кумарынын канбагандыгы аны өлгөндүн үстүнө көмгөн кылып отурбайбы.

Ошондуктан чалдын:

...Жаш эмес, балам, баш берсин,

Жүз жаша, анан билесиң, - дегенинде шакардай кайнаган кекенүү, ал эми
Ээ, балам!

Жакшыны билип жуук кылган.

Жаманды ийип уук кылган

Эл аман болсун, эл аман

Эми анан

Эл аман болсо - мен аман, - дегенинде карыялык нускоо, акылмандык гана эмес, өзүн-өзү жооткотуу, өзүн-өзү алаксытуу да жатат.

Ошентип, телегейи тегиз, санааң тынч болуп, бардык жагынан - материалдык да, рухий да жактан - ырыс-дөөлөткө тунуп турсаң да, карылык деген карылык экен, аны бир билсе ошол карынын өзү билген өзүнүн жекече, ички жана купуя трагедиясы, болгондо да физикалык трагедиясы бар экен. Бул жагынан алганда, аталган ыр акындарыбыз эзелтен бери кан какшап келаткан карылык жөнүндөгү чыгармалардын өзүнчө бир жыйынтыгындай кабыл алынып, учурунда билинбей чыркырап өтүп бараткан жаштыктын кадыр-баркы бир калкып чыга келет. Чыркырап билинбей сызып бараткан жаштык да, шалдырап самтыраган карылык да - экөө бирдей абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүп, куду тирүү жандардай көз алдыга тартыла калат да, силкинтип алат. Мындай психологиялык уйгу-туйгу, кырдаал-шарт чал сөзүнө өзүнчө бир эмоционалдык - стилистикалык боёк, ыраң - түс сүртүп, анда бугуп жаткан мүмкүнчүлүктү алдыбызга жайып таштайт.

Жогоруда коюлган экинчи сурообуздун чечилиши акын **чал** сөзүндө бугуп жаткан кандай мүмкүнчүлүктү ачты, ал мүмкүнчүлүк бул сөздө мурда эле бар беле, же автор аны азыр жаңыдан жаратып да, ачып да отурабы деген суроого тикеден-тике байланыштуу болот. Ырас, **чал** сөзү, синонимдер сөздүгүндө белгиленгендей, "көп жашаган, улгайган адам" деген маанини туюндурат, бирок "нейтралдык (демейдеги) мааниде колдонулат" деген пикир тактоону талап кылат. Анткени **чал** сөзү өзүнүн лексикалык мааниси менен катар ушул эле лексикалык маанинин негизинде жаралган эмоционалдык - стилистикалык мааниге да ээ. Биринчиден, ал жөн гана "көп жашаган, улгайган адам дегенди билдирбейт, муну менен катар "ал - күчтөн тайган" деген маанини да кошумчалайт, демек, **чал** менен көп жашаган, улгайган адамдын ортосунда семантикалык ажырым жатат. Экинчиден, ушул семантикалык ажырымдан улам ал эмоционалдык - нарктагыч мааниге да ээ болгон, бул сөз сүйлөшүү жана көркөм стилде бирде оң эмоцияны, бирде терс эмоцияны билдирип, буга ылайык оң же терс бааланат. Айталы,

Сакалдын көркү чалда бар,

Сулуунун көркү калда бар (Т),

Карабек лыпылдаган шайыр чалга карады (К.К.) дегенибизде, ошондой эле

тамашалоо, эркелетүү сезимин билдиргенде оң мааниде колдонулат. Бирок оозеки кепте ал көбүнчө терс бааланат, кары адамга жактырбоо, кыжырдануу сезими менен кайрылганда, негизинен, **чал** сөзү колдонулат: **Чал болуп калган кезимде жолуккан; Эмне, чал болуп калгансыңбы?, Какжыраган жаман чал!** ж.б. Үчүнчүдөн, **чал** сөзү, стилдик жактан алганда, оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге гана таандык болуп саналат. Акын *чал* сөзүндөгү мына ушундай өзгөчөлүктү туя билип, жогорудагыдай жаркын ырды жараткан. Биз акын *чал* сөзүндөгү мүмкүнчүлүктү жарата да, ушул маалда ача да алган десек болот, анткени ал мүмкүнчүлүк мурда эле жашаса да өтө бүдөмүк, өтө чаржайыт эле, аны ачыш үчүн, кайра жаратуу зарыл болчу. Бул жагынан акын өз максатына жеткен деп ойлойбуз, анткени *чал* сөзү ырда көркөм өнөргө мүнөздүү болгон негизги касиетке - катмарланууга - жетишкен: ал бир туруп кыжырдануу, кекенүү, сооротуу сезимдерин, бир туруп, тескерисинче, боор ооруу, аёо сезимдерин, бир туруп, бир эле маалда ушул карама-каршы сезимдердин баарын чогуу туюндуруп жаткандай боло берет.

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Лингвистикалык поэтика. - Каракол, 2008.
2. Борбугулов М. Адабият теориясы. - Бишкек, 1996.
3. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Б., 2004.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Ф.: Илим, 1980.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1990.